

Бир юз йигирма беш йилдан буён изчиллик билан мустамлакачилик сиёсатини турли шаклларда амалга ошириб келаётган улуг рус шовинизмининг маккор механизми гилдираклари остида минг йиллик маънавий ва моддий кадриятлари янчилган Туркистон замини яна бегунох фукаролар конига бўялди. Бир юз йигирма беш йилдан буён харбий, сиёсий, иктисодий, кимёвий, рухий, маънавий зулмлардан эзилган туркистонликлар кайта куриш, ошкоралик, демократия гоёларига ишониб, эндигона кадди-коматларини тиклаётган чоғларида, беихтиёр, бир-бирлари билан тўкнашиб кетаётганларига нима дейлик? Кайта куришнинг олтинчи йилида, Фаргона фожиаларидан роппа-роса бир йил кейин, хали Бўқадаги, Паркентдаги конга бўялган расмий игвогарликлар таъсирида гангиб турган ўзбек халки бошига яна бир мусибат тушди. Бу сафар Ўш вилояти киргизлари арокка кўшиб берилган миллий мумтозлик захргоясидан бангилардек кутуриб, куролсиз ўзбек кардошлари конини тўкдилар. Гафлатда колган ўзбеклар эса партаппаратнинг митти дохийлари иродасига, бюрократизмга карши кураш кандай дахшатли фожиаларга олиб келишини калб кўзлари, хотира кўзлари билан кўриб кўйдилар!

Хўш, Ўшда нима бўлди? Гарчи фожиалардан кейинги ярим йил давомида, махаллий ҳам марказий матбуотдаги юзлаб маколалар оркали, одамни сескантирадиган даражадаги бу вахшийлик узок ва пухта тайёрланган стсенарий асосида амалга оширилган сиёсий жиноят махсули эканлиги тўғрисида айрим маълумотлар олган бўлсак-да, Ўшда нима бўлди, деган савол хануз кўнглимиздан кетмайди. Бу сафар ҳам миллатлараро тўкнашувлар оркасида аллакандай галамис тўдалар, жангари норасмийлар, партаппаратчилар, савдо ходимлари махфияси (мафияси) турибди, деган умумий хулосаларни эшитдигу, аммо аллакачон сиёсий сахна ортига ўтиб олган асосий айбдорлар номма-ном айтилмади. Бир парча ерга доир игво бахонасида вилоятдаги 830 минг ўзбек ахолисини соддадил киргизлар кўли билан ёппасига катагон килишни режалаштирган, мудхиш жиноятлар изларини «миллатлараро тўкнашувлар» деган алвон шиорлар билан ёпишга улгурган махфия пешволари кимлар? Умуман, Ўшда миллатлараро тўкнашувлар бўлганмиди? Матбуот назаридан четда колган айрим тафсилотлар, кўгирчок ҳукуматнинг катта-кичик рахбарлари ҳаракатларидаги шубхали жихатларни кўриб чиксак, бу саволларга жавоб ҳам топилади. Шубҳасиз, навбатдаги «миллатлараро тўкнашувлар» кандай тайёрлангани ҳам равшанлашади.

1990 йил 27 май куни эрталаб 12 минг «уйсиз» киргизни бирлаштирган «Ўш аймоги» жамияти Ўшга туташ Ленин номидаги (ахолиси ўзбек) жамоа хўжалигига карашли 32 гектар ерни ўзбошимчалик билан эгаллади. Жамият аъзолари даладаги аёллар кўлидан кетмонларини тортиб олиб, нотикларга халакит бераётган тракторларни тўхтатиб кўйиб, нега ўзбеклар шаҳарда, киргизлар кишлокда яшаши керак, нега киргиз ерида киргиз хўжайин эмас, шаҳардаги ховлилар киргизлар хисобидан курилган кабилидаги митингни бошладилар. Шу куни, бедапоя даласидаёқ, вилоят партия кўмитаси биринчи котиби Усан Сиддиков бошчилигидаги бюро аъзолари, хали вилоят ва шаҳар ижрокўмлари карорлари билан давлат мулкига ўтказилмаган колхоз мулкани, асосан, шаҳарда пропискаси бўлмаган оломонга бўлиб бериш тўғрисидаги карор чикарди. Киргизистон Министрлар Совети раиси Жумагулов, Сиддиков, вилоят ижрокўми раиси Бекболотов

имзолаган гайриконуний карор ижрокўм хисобидан икки от, икки кўй сўйилиб нишонланди: Ер бўлиниб, козиклар кокилди. Ўш шаҳар ижрокўми рўйхатидаги турли миллатга мансуб 8 минг фукаро бошпана (квартира) етишмаганидан ер олишга рози бўлиб турган бир пайтда, 1990 йил февралда М. С. Горбачёв имзолаган «Ер тўғрисидаги Конун» асосларининг 1-бўлими 4-моддасини бузиб, колхоз ерини эгаллаган бу оломон, худди шу асосларнинг 16-бўлими 53-моддасини бузиб, ер бўлиб берган бу рахбарларнинг «оталарча гамхўрлиги» тагида кандай мақсад бор эди?!

Мақсад игво билан ўзбекларни киргизлар эгаллаган худди шу бедапояга йигиб олишдан иборат бўлиб, нихоятда хатарли ўйинни бошлаган фитначи рахбарлар нишонга беҳато урган эдилар. Шу куниёқ уч-тўрт юз колхозчи бедапояга йигилиб, козикларни сугуриб ташлади, ўз-ўзидан норозилик митинги бошланди. Бир томондан ўзбеклар: «Бу кандай бемаънилик, талабаларга ям ер бериладими, ахир, ота-буваларимиз пешона тери билан обод бўлган бу ердаги маҳаллаларимизни яқиндагина корхона курамыз, деб бузишганда, давлатга керак экан дедик, сувсиз адирларга кўчиб, ит азобида иморат курдик; эндиликда, кор-холимизга ярар, деб беда экиб кўйган еримизни бу хилда талон-торож қилишга йўл қўймаймиз. Ахир, қачонгача киргиз рахбарларининг телба-тескари ишларига чидашимиз керак», деган ҳақли эътирозлар билдирдилар. Иккинчи томондан киргиз ёшлари: «Ўш киргизларники, ўзбеклар Ўшдан чиқиб кетсин!» деган қатъий талаблар қўя бошладилар. Вазият кескинлашганига қарамай, шу ерда ҳозир нозир бўлган жумҳурият, вилоят рахбарларидан бирортаси пинагини бузмади. «Ўш аймаги» жамияти аъзоларини бедапоядан олиб чиқиб кетишга буйруқ бермади; аксинча, уларни шу кундан бошлаб милиция қўшини қўриқлай бошлади. Буни кўрган ўзбеклар, 28 май куни эрталаб, тагин бедапояга йигилдилар. Нихоят, гайриконуний қарор аввал колхозчиларнинг Марказқўм қотиби Шеримкулов қатнашган мажлисида, шу куннинг ўзида шаҳар советининг шошилиш чакирилган сессиясида бекор қилиниб, ер колхозга қайтарилди. Сессияда қонунчиликни бузиб, вазиятни кескинлаштирган «Ўш аймаги» жамияти аъзолари бир овоздан қораландилар, бироқ шаҳар ижрокўми имкониятига қараб, уларга бошқа жойдан ер ажратишга қарор қилинди.

Бор гап шу. 27 майдан буён Ўшда «ўралашиб юрган» жумҳурият рахбарлари оломонни бедапоядан олиб чиқиб кетишга қўрсатма берганларида, «миллатлараро тўқнашув»нинг олди олинган бўларди. Афсус, буни ҳеч ким истамади, аксинча, игво қатъият билан давом эттирилди. Бедапояни эгаллаган «Ўш аймаги» аъзолари махсус автобусларда узок кишлоклардан, Ўшдан киргизларга ер бериляпти, деб олиб келинаётган оломон хисобига қўпаяверди, мелиса қўшини уларни қўриқлаб тураверди. Шу куни, яъни 28 майда шаҳар совети сессияси гайриконуний қарорни бекор қилганига қарамай, Қирғизистон Министрлар Совети раиси Жумагулов колхоз раиси Қўчқоровга тазйик қўрсатиб, колхозчилар номидан ерни бўлиб бериш тўғрисида ҳуфя қарор чиқаришга мажбур қилди. Шундоғам қони қайнаб турган колхозчилар бу хабарни эшитиб, 29 майда тагин бедапояга йигилдилар, уларга бедапоя атрофида бўлаётган найрангни эшитган шаҳарликлар қўшилдилар. Уч кун митинг қилиб қарчаган ўзбеклар шу ерда ҳозир бўлган Қирғизистон Олий Совети раиси муовини Кулматов, Марказқўм қотиблари Чепелев, Шеримкуловларга шаҳар совети қароридан кейин ҳам «Ўш аймаги» жамияти аъзолари бедапоядан олиб кетилмаганидан норозилик билдириб, маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий талабларини қўя бошладилар. Бу талаблар орасида миллий

низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлаётган вилоят партия кўмитаси котиби У. Сиддиқовни вазифасидан озод қилишдек масаладан ташқари, икки сиёсий муаммо, биринчиси, жамоат ерини истифода қилишда қонунчиликка риоя қилиш; иккинчиси, Ўш вилоятини барча соҳаларда миллатларнинг тенг вақолатини таъминлайдиган алоҳида мухтор (автоном) тузилмага айлантириш масаласи бор эди. Нихоят, шу қуни вилоят раҳбарлари ўз хатоларини тан олдилар, Қулматов таклифи бўйича, талабларни аҳолидан йигиб, ҳукумат аъзолари билан ўрганадиган мурося комиссияси тузилиб, шаҳар совети депутатлари ҳамда жамоатчилик вакилларидан иборат бу комиссияга Қирғизистон халқ депутати Даврон Собиров раис этиб сайланди.

Бирок шунча гап-сўздан кейин ҳам вазият ўзгармади. «Ўш аймағи» аъзолари мелиса кўшинлари муҳофазасида бедапояни эгаллаб туравердилар. Ўзбеклар 30 майда яна бедапояда йигилдилар, ҳукумат вакилларининг аниқ жавоблари талаб қилинди. Шу қуни Қулматов «эр масаласи ижобий хал бўлди, Масалиевнинг муовини сифатида сизларга айтаман, қолган талабларга 4 июн қуни кеч соат 6 да жавоб эшитгани қелинлар», дейди. Ўзбеклар «2 июнда обкомнинг майдонида жавоб эштайлик», деганларида, Қулматов «4 июн кеч соат 6 да қирғизларга жавоб берамиз, шу ерда қўтарилган масала шу ерда тугасин, қелишиб қўйганмиз», деб жавоб беради...

4 июнгача беш қун бор эди. Мана шу беш қун ичида шаҳарда ажабтовур вокзалар юз берди. Ўзбек қонадонларида ижара турадиган жами 2372 қирғиз ташқилий равишда «турбаза»ларга қўчирилди, бир қисми шаҳардағи олаговур таъсирида, вақтинча, туманларга жўнатилди ва.... бутун вилоятда «ўзбеклар қирғизларни Ўшдан қайдаб қикарди», деган ёвуз миш-миш тарқатилди. Бу игво кейинчалик ўзбекларга қарши «жазо отрядларини» сафарбар қилишни осонлаштирди. Қожиалардан кейин эса, қўз қўриб, қулок эшитмаган жиноятларни оқлаш учун, Марказга юбориладиган расмий ҳужжатларга асосли далил сифатида тирқалди...

Бундан кейинги вокзалар янада шубҳали кечди. Шаҳар ижрокўми раиси ҳузурида, 31 май қуни ҳукумат вакиллари Қулматов, Жумагулов, Балақон (Жумҳурият Давлат Хавфсизлик кўмитаси (ДХК раиси), Сиддиқов ва бюро аъзолари аҳолидан ёзиб олинган 17 масаланинг 15 тасини маъқуллаганларида, мурося комиссияси аъзолари Ўш вилоятини мухтор тузилмага айлантириш масаласини муқоамадан олиб қўйганларига қарамай, Жумагулов кейинчалик ҳукуматнинг расмий жавобига бу масалани» қўшиб қўйди». Худди шу мажлисда илғари бир неча бор «хал бўлди», деб айтилган ер масаласи яна хал бўлмади. Жумагулов, «барибир», «Ўш аймағи» бедапоядан ер олиши қерак, деб Қулматовнинг 30 майдағи ваъдасини бекор қилди. Вилоят ижрокўми 3 июн қарори билан «Ўш аймағи»га бошқа жойдан 350 гектар ер ажратганидан кейин ҳам, Жумагулов айтганидан қолмаганини исботловчи ҳужжатлар бор. Мурося комиссияси аъзоларидан бири Мираҳмедов 4 июн қуни, қон тўқилишидан икки соат олдин, Ленин қолхозидорасида ўзбек оқсоқолларнинг ҳамма қизишиб турганда шу ишни қилманг, ерни кейинроқ давлатга ўтқазиб туриб, бўлиб берсангиз ҳам бўлаверади», деб ялиниб-ёлворишларига қарамай, Жумагулов қолхоз раиси Қўчқоровга «қозир қориб, ерни ўлчаб берасан», деб дағдага қилгани, шу қайфият билан митингга қоргани ҳақида гапиради. Бундан ўзбекларни қатақон қилиш учун, бақона тарзида, ер масаласи атайлаб уюштирилганлиғи қўриниб турибди. Умуман, ҳукумат раҳбарларининг бундай шубҳали

харакатларини депутат Даврон Собировнинг ёзма гувоҳлиги янаям ойдинлаштиради: «3 июнда «Ўш аймоги» жамияти жойлашган шаҳар архитектураси идораси олдида жамият раҳбари Бектемиров билан гаплашдим. Нега аъзоларингни бедапоядан олиб кетмаяпсан, деб сўрасам, Бектемиров: «Киргизлар, бари-бир, бедапоядан кетмайди, бунда катталарнинг кўли бор, барибир, кон тўкилади, кон тўкишга зақалат олган одамлар бор. Мен ўйиндан чиқдим, деди. Кўнглим гаш бўлди. Соат 12 ларда вилоят Хавфсизлик Кўмитаси бошлиғи муовини Верешчагин телефон қилиб, бедапояда 30-40 ўзбек тўпланганини айтди, дарров бориб, уларни тарқатиб юбордим. Ўша ерда айланиб юрган Верешчагиндан нега киргизлар бедапоядан кетмай, митинг қиляпти, даб сўрасам, Верешчагин: «Мен бунга жавоб беролмайман, катталар билади», деб гапни қиска қилди. Тезда мураса комиссияси жойлашган ўзбек театрига келиб, маҳалла вакилларини йигдирдим, 4 июнда бўладиган митингни тўхтатмаса бўлмасди. Шу куни кечга яқин Жумагулов талабномага ҳукуматнинг расмий жавобини топширди. Кизиги шундаки, биринчи мажлисдаёқ, ўзимиз талабномадан олиб ташлаган мухтор тузилма масаласи жавобга қиритилган эди. Бундан ташқари, Жумагулов митинг қилишга ҳолат йўқ, деди. Ўзимиз ҳам шунинг ҳаракатини қилиб юрүвдик, бўлмади; Қулматовнинг ваъдасига кўра, барибир, одам йигилди».

Демак, Жумагулов 4 июнда бўладиган митингни тўхтатмоқчи бўлган, факат нега илгарирок ҳаракат қилмадийкин, ахир ҳар қорхонада беш дақиқалик мажлис йигиб, митинг бўлмаслигини эълон қилиш қийин эмас-ку? Қолаверса, радио, телевидение, рўзномалардан қойдаланиш мумкин эди. Гап бошқа ёқда. Бўлажак қиргин олдидан Жумагулов, эҳтиёт шарт, яна бир қарра бўйнидаги масъулиятни соқит қилиб олган. Қолбуқи, 3 июн кечаси ўзбек қонадонларига автомат роботлар орқали, «эртага соат 6 да бедапояда митинг бўлади, ҳамма митингга қиксин», деб айқилганини эшитганлар бор. 3 июн қуни «митинг қилишга ҳолат йўқ», деган Жумагулов ўзбеклар талабнома берган 29 дан 30 майгача Қрунзе «ОМОН» отряди (38 нафар), Қрунзе Ички ишлар бошқармаси отряди (42 нафар), Қрунзе милиция мактаби қурсантларини (154 нафар) Ўшга қелтириб қўйган эди. Бундан ташқари, Жумагулов қожиа арақасида, ҳар эҳтимолга қарши деб, 2 июндаги оммавий тартибсизликлар туқайли, Андиқонда туриб қолган Тошқент милиция қўшинини (193 нафар) бир қунга ижарага олишни ҳам унутмаган эди...

Ўш қожиалари пухта уюштирилган қитна махсули эканлигини тасдиқловқи мана бу фактларга эътибор беринг: Қожиалар арақасида Ўшда, Ўзганда 2 минг дона қизил пешанабоғ қикилган; 2 июнда Ўшдаги арақ заводидан «Қамаз» (10-57 ОШЛ) машинасида вагонга юқлаш учун 254 яшиқ арақ жўнатилган, лекин машина вагонга етиб қормаган. Қўлимдаги беш қиши имзолаган аризага кўра, завод раҳбарлари орадан 3 қун ўтгандан қейин ҳам «қойиб бўлган» юқ билан қизикмаганлар; Ўзгандаги текис йўлга самосваллардан қўлга қиримли қатта-қатта тошлар тўқилган; вилоят, шаҳар раҳбарлари оилаларини Қрунзегга жўнатилган, тоғли қойлардаги болқутиларини, муқларини хавфсизроқ ерларга қўчиришган; 1, 2, 3 июн қунлари Ўш шаҳрига 3 минг қиргиз қалбақи қрописка қилинган. Энди 12 минг уйсиз қиргизнинг тўсатдан пайдо бўлгани, шаҳар совети сессияси бекор қилган қайриқонуний қарор Жумагулов «ташаббуси» билан 4 июнгача ўз қучида тургани, бир қунда, бир соатда, бир қойда икки митинг аъзоларига жавоб беришга қелишилгани, муқоқамага қўйилмаган мухтор тузилма масаласи расмий жавобга тирқалгани ва ниҳоят, «Ўш аймоги» жамиятининг пешонасини қизил пешанабоғ

билан тангиган 2 мингдан ортик аъзоси, милиция кўшини мухофазасида 27 майдан 4 июн соат 6 гача бедапояда ўтирганига ажабланмасак ҳам бўлади.

Ҳўш, аъзолари милиция кўшини мухофазасида бир ҳафта давомида бедапояда митинг килиб ўтирган «Ўш аймаги» кандай жамият? «Комсомолская правда» рўзномаси мухбири К. Баялиновнинг «Ўш-1990» (22.09.90) мақоласидан: «Ўш аймаги» - киргиз ёшларининг хусусий уй-жой куриш бўйича ихтиёрий уюшмасидир. 1990 йил 10 мартда тузилиб, ўзида 12000 уйсизини бирлаштирган бу ташкилот вилоят компартияси кўмитасининг арзандасидир. Бу жамият сардори Бектемиров бўйнига олиб, менга айтдики, «биз 4 июнгача вилоят компартияси топширигини кулок қокмай бажариб келдик», деб. Балки, шунинг учун ҳам, хали рўйхатга олинмаган норасмий жамият обком раҳбарлигидаги телефон, мебел, хизмат хонаси, «РАФ», «ГАЗ-24» машиналари, 27 майдан эса 5 та «ЛАЗ» автобуси билан таъминлангандир. Ўш шаҳар ижроқўми раиси муовини Алтибаев тавсиясига кўра (расмий хат №1И17. 18.05.90), жамият раҳбари Бектемиров, маоши сакланган ҳолда, бир ой муддатга насос заводидаги иш жойидан озод қилинганини билгач эса, жамиятнинг норасмий эмас, балки партаппарат кўлидаги «расмий» жамият - қуроли эканига ишонч ҳосил қилдик. Фожиалардан кейин, бу жамиятни астойдил ҳимоя қиладиганлар ҳам топилиб қолди. «Қирғизистон» демократик ҳаракати раҳбарларидан бири, ёзувчи К. Акматов «Қирғизистон маданияти» ҳафталигида (13.09.90) босилган «Қозғоғи ўралган ўт» мақоласида «Ўш аймаги» жамияти фақат ер олиб, уй олиш учунгина уюшган, у ҳеч қандай сиёсий ташкилот эмас», деган оқлов гапларни қўтариб қилдик. Тўғри, бу жамият аъзолари 1990 йилнинг январ ойидан бошлаб, Ўшдаги ўзбекларга қаршли уйларни рўйхатга олиш пайти қелгач, яъни фожиалардан кейин, қайси ўзбекнинг уйига қайси қирғиз қўчиб қиришигача аниқлаб қўйганини, «Ўш аймаги», «Қора шоро» қабил фақат қирғизлардан иборат мавзела қуриш баҳонасида Ўшни батамом эгаллашни режалаштирганини айтмай қўяқолайлик. Лекин нима учун ички ишлар бошлиғи Х. Тошматовни, текстил қомбинати директори З. Юсуповни сўроқ қилган экан? Ахир, бу одамлар вилоят раҳбарларининг қийин-қистови билан норасмий жамият раҳбарига сўроқ берганлар. Бу жамиятнинг яна бошқа сиёсий вазифаларини биламиз, аммо асосий, сценарийда белгиланган вазифаси 27 майдан 4 июн кечки соат 6 гача бедапояда, милиция кўшини мухофазасида «қаттиқ туриб бериш» эди. Табиийки, бундан қазаланган ўзбеклар ҳудди шу бедапояга йиғилиши, ижтимоий-сиёсий талабларини айтиб, митинглар ўтказиши, маълум соатда жумҳурият ва ундан ташқаридаги фитначи раҳбарларнинг қаттиқ марказида турган қўпгина муаммоларни ўз-ўзидан ҳал қилворадиган «қиллатлараро тўқнашув» содир бўлиши қерак эди! 4 июндан бошлангандиган қаттиқ фожиалар вилоятнинг Ўшдан уч-тўрт юз қақирим наридаги қирғиз қишлоқларига, Ўзбекистоннинг қегарага туташ туманларидаги қирғиз ақолисига олдидан маълум эди. Фақатгина ўзбеклар қаттиқда қолдилар. Қирғиндан икки ой кейин ўша Жумагулов, Ўш фожиалари бўйича жумҳурият қавқулода қомиссияси раиси сифатида, шундай дейди: «Қонли воқеаларнинг олдини олиш мумкинми? Мумкин эди, деб ҳисоблайман. Вилоят раҳбарлари, умуман, ҳаммамиз, шу жумладаи, мен ҳам вилоятдаги ақволдан қабардор бўлишимиз лозим эди. Биз ундан беҳабар қолдик, Вилоят раҳбарларига ишониб жуда қеч қелдик». (Ўш вилоят қартия кўмитаси Қленуми мақолидан. 11.08.90).

4 июн қуни соат 5 ларда оқ қийинган қариялар, ўспиринлар, бола қўтарган жувонлар,

чор атрофдаги махаллаларнинг томошаталаб болакайлари, хуллас 10-15 минг ахоли талабларимизга ижобий жавоб берилар экан, деб хурсандчилик, карнай-сурнай билан бедапояга йигилдилар. Хозирча шаҳар телефонлари узилгани, кўпкаватли уйлар ораларида киргиз мелисалари химоясида сўйил, арматура бўлаклари билан куроллантирилган кизил пешанабогичли тўдалар тургани, ўзбеклар кочадиган кўчаларга харита бўйича пистирмалар қўйилгани, 40-50 кишилик тўдалар баланд уйлар томларига тош йигиб, ишора кутаётганларини ҳеч ким билмасди. Гап-сўзга сабаб бўлмасин деб хамиша белимизда турадиган пичокларниям уйга ташлаб борган эканмиз, дейди кейинчалик ўзбеклар... Соат 6 дан 10 дакика ўтганда митинг бошланади. Гарчи 2 мингдан ортиқ киргиз ёшлари 800 метр нарида турган бўлсалар ҳам, ўзбеклардан 20 кадам нарида армия ва милиция қўшини саф тортди. Худди шу «эҳтиёт чора» ўзбекларнинг нафсониятига теғди. Галаговур кўтарилди: «Кўшин бедапоядан олиб чикиб кетилсин, ахир урушгани келмаганмиз, жавоб эшитиб, кетамиз», деган бакириклар янгради. Кўшин бедапоядан чикиб кетди, талабнома бўйича, ҳукумат вакилининг ҳар жавоби карсак билан каршиланди. Худди шу ўринда, мухтор тузилма мухокамага қўйилсин, дегап талабга атайин норозилик кўзготиш мақсадида, мухторият бўлганмас, бўлмайдиям, Сиддиқов ҳам ишдан кетмайди», деб жавоб килинди. Минбарнинг чап ёнидаги юзга яқин оломон мухторият - «автономия, автономия», деб бакирди. Шулар орасидан «ЎзССР», деб ёзилган бир кулоч коғоз кўтарилди. Оломон икки дакика гувиллаб турган бир пайтда, 800 метр наридаги «Ўш аймағи» аъзоларига ёрдамга келган уч автобус киргизни мелисалар тўхтатиб қолдилар. «Бизга ёрдамга келганларни бедапояга ўтказишмаяпти, деб ўйлаган 200 га яқин ўсмир, оломондан узилиб чикиб, кўшин тарафга ўн кадам юрди. Аллақачон бедапояда тизилган кўшиннинг биринчи каторидаги аскарлар осмонга, иккинчи катордаги мелисалар эса тўппадан-тўғри одамларга қараб ўқ узди. Шу ердаёқ 7 ўзбек ўлди, 20-30 таси яраланди. Шу пайт, кимдир «шаҳарда уйларинг ёнаяпти», деб бакириб келганида, ўзбеклар уч-тўрт кишилашиб, ўлган ва жароҳатланганларни кўтарганча, Учқўча ва Ёшлар махаллалари оралаб шаҳар марказига югурдилар...

Игво тўла амалга ошди! Энди қочаётган ўзбекларни «оммавий тартибсизликлар» келтириб чиқарганликда айблаб, бемалол катагон қилиш мумкин эди. Кўп каватли уйлар ораларидан ўтмокчи бўлганлар «пистирма»га йўлиқдилар. Ярадор бўлиб йикилиб қолганларни кизил пешанабогичли «жазо отрядлари» арматура бўлаклари билан уриб ўлдира бошладилар. Қочишдан тўхтаганлар, орқага қайрилиб қараганлар изма-из келаётган мелисалар ўкига учдилар. «Киргизистон» кўчасининг ҳар эллик метрида биттадан ўзбек отилди, дейди бу дахшатни кўрганлар. Худди шу кўчанинг беш-олти жойида мелисалар мухофазасидаги куролланган «жазо отрядлари»нинг игвогарона хужумлари уюштирилди.. Бошқа томонда эса бедапоядаги кизил пешанабогичли 3 мингга яқин оломон кўзголиб, текстил комбинати атрофидаги ўзбек махаллаларига, кўпкаватли уйлардаги илгаридан шартли белги қўйилган ўзбек хонадонларига «ўзбекни йўкот, ўзбекни ўлдир, Ўш киргизларники!», деган хайкириклар билан хужум бошлаб юборди. Шаҳарнинг бошқа томонларида куролсиз ахоли номерсиз машиналардан ўкка тутилган. 5 июнга ўтар кечаси махаллаларга мелиса мухофазасидаги талабалар хужумлари уюштирилгани, 4-5 июнларда мелиса бошчилигидаги тўрт томондан шаҳарга қиришга ҳаракат қилган «жазо отрядлари» бир ёқда қолиб, кизил вертолётлар ўзбекларни уйларидан чиқармаслик, бирон жойда йигилмасликлари учун, хонадонлар, махаллалар

устидан шу кадар пастлаб учганки, хайратдан ёкангни ушлайсан. 4 июнда бошланган кора киргин (террор) 5 июн пешингача давом этган. Бу пайтга келиб, касалхонадаёк 35 ўзбек ўлди, 363 таси яраланди, 31 уй, 7 объект, 12 машина ёндирилди!

Режага кўра, камида 3 соатга чўзиладиган митинг 35 дакикада тўзгиб кетди. Соат 8 ларда, яъни коронги тушиши биланок, бедапояга етиб келиши керак бўлган «жазо отрядлари»ни шахарнинг тўрт томонида ахоли тўхтатиб колди. Пухта тайёрланганига карамай, миллатлараро тўкнашув амалга ошмай колди. Яъни, бир томонлама киргин (террор) рўй берди. Киргин изларини яшириш учун 5 июн куни эрталаб арокка тўйдирилган оломоннинг бир кисми Ўшга туташ Калинин жамоа хўжалиги Сармозор махалласига ташланди. Ўзганда игвогарлик билан жанжал чиқарилиб, кўз кўриб, кулок эшитмаган вахший жиноятлар учун замин яратилди.

Бир кисмини Ўшдаги киргизларга ёрдамга, бир кисмини харбийга боришдан олдинги тайёргарликка деб йигилган, йўл-йўлакай арок билан тўйдирилган киргиз ёшларини кимлар ёмонликка бошлади? Фуркат махалласидан, шахарга киролмасдан, 4 июндаёк талончиликни бошлаб юборган киргизларни «шахарда ўзбеклар киргиз аёлларининг кўкракларигача кесиб бўлди, нега бу сартларга рахм киласан», деб баттар жазавага солганлар. Икки кун ичида Фуркат махалласида 51 хонадон таланди; кўй-моллари сўйиб ейилди, кийим-кечаги йиртилди, идиш-товоги синдирилди, унларга шиша талкони, мойларга кир порошоги аралаштирилди; Куръон китоблари хожатхонага ташланди, энг хунуги, ота-оналарнинг томогига пичок кадаб туриб, беш-олти хонадон аёллари, кизалокларигача оммавий зўрланди. СССР прокуратураси терговчиси Сулаевнинг айтишича («Ленин йўли», 29.08.90), харбийлар бу ёвузликларни ўз кўзлари билан кўрган, аммо юкоридан буйрук бўлмаганлиги учун, рейд ўтказиб, оломонни огохлантириш максатида осмонга ўк отиш билангина чекланган. Уч кун давомида оломонга шахардан нон, озик-овкат, нохиялардан эса арок ташиган автомобилларга махсус милиция машиналари сарбонлик килгани тўғрисида хужжатлар бор. Ўзган шахар меъморлик бўлими бошлиги А. Турсунбоев бундай дейди: «5 июн куни эрталаб иккита автобусда келган киргиз ёшлари Ўзган бозорини вайрон килиб, бир ўзбекни ўлдирдилар. Безорилар шахардан хайдаб чиқарилди, меласага ушлаб берилганлари кўйиб юборилгач, ўз-ўзидан, ўзбеклар йигилдилар. Соат бирларда мирзакалик ва черёмушкалик киргизлар хужуми кайтарилди. Бир соат ўтмай, улар кочган томонга вертолётдан курол-аслаха ташланди. Кечга якин Ўзганга Иличевка йўлидан 1,5 минг одам, Мирзака йўлидан автомат, кесма милтик (обрезка)лар билан куролланган 5 мингга якин оломон шахарга бостириб кирди. Санокли дакикаларда, биргина Ясси кўчасида, 190 хонадон ёндирилди. Бу уйлардан кочиб чиккан аёллар, болалар ўлдирилди; бир кисми машиналарда токка олиб кетилди. Бир ойдан кейин, Корадарёодан ит хазар киларли хакоратлар изи колган жасадлар окиб келди. 6 июн куни сахарда Ўзганга 6 та зирхли харбий машина (БТР)да кўшин кириб, райком биносини ўради. Кўшинга «ўзбеклар киргизларни хайдаб, райкомга хужум килди», деб уктирилган экан. Ўзгандаги ёвузликларни одам боласи килганига аклим етмайди. Бу вахшийликлар тасвири туширилган видеофильмдаги бир аёл кўлида котиллар ишлатган ок никобни кўриб киргиз оломонига камокхоналардаги мутахассис котиллар аралаштирилмаганмикин, деб уйладим. Аммо бир нарса равшан. Ўзгандаги киргинда райком котиблари Асанов ва Бўронбоева бевосита айбдордирлар. Ўзган кўчаларида анчагача «Миллатчи Бўронбоевага ўлим!» деган шиорлар осилиб тургани

бежиз эмас!

Икки кун ичида Ўзганда 200 га якин ўзбек ўлди, 1200 таси ярадор бўлди, 92 хотин-киз зўрланди, (бедараклар то хануз айтилмайди). 343 хонадон аввал таланиб, кейин куйдирилди; жами 503 хонадон, 88 автомашина, 36 объект, 212 кора мол ёндирилди! Зарар - 4 милён 587 минг сўм. Июнь ойидаёқ Ўзган шаҳридаги 5 минг жиноят бўйича тергов бошланган. Биз бу рўйхатга Ўзган атрофидаги кишлокларда содир этилган жиноятларни қўшмадик. 4 июнда Ўшда ёкилган фитна алангаси Ўзганни кул қилиб, 6-7 июнларда вилоятнинг ўзбеклар яшайдиган барча туманларига ёйилганча, чинакамига миллатлараро тўқнашувга айлана бошлади. Киргизистоннинг Масалиев бошлик ҳукумати каэрга каради дерсиз? 5 июн куни Ўзгандаги ажабтовур вахшийликларни Америка ва Оврупонинг барча телекомпаниялари зўр шов-шув билан кўрсатаётган бир пайтда, Киргизистон Компартиясининг навбатдаги Пленумини очган Масалиев Ўш ва Ўшга туташ ноҳияларда вазият кескинлашгани тўғрисида қисқача ахборот бериш билангина чекланиб, жумҳурият коммунистларининг фаол иштирокида «Қайта қуриш ва жумҳурият партия ташкилотининг галдаги вазифалари»ни хотиржамгина муҳокама қила бошлади. 6 июн куни кечкурун Масалиев Фрунзе телевидениеси орқали қирғиз халқига мурожаат қилиб, бундай дейди: «Мен Ўзбекистон раҳбарияти, президент Каримов билан бир неча бор суҳбатлашдим. Қўрқманглар, қирғизлар, Андижондан, Намангандан, Фарғонадан бу ерда яшаётган биродарларини ҳимоя қилиб ҳеч қим қилмайди» (Журналист. М. Мирзараҳимов маълумоти). Қирғиз халқи бу оксоқолнинг гапини, қўрқмасдан ўзбекни ўлдиравер», деган маънода тушунди. Худди шу мурожаатда Масалиев, митнинг фожиасини шарҳлай туриб, «Ўшда ўн минг ўзбек билан икки минг қирғиз орасида тўқнашув бўлди, икки оломон урушди», деган гапни қирғиз халқи қулоғига қуйиб қўйди. Бу -2 минг бечора қирғизни 10 минг зўравон ўзбекдан ҳимоя қилишга, миллатлараро тўқнашув айбдорларини ана шу 10 минг ўзбек орасидан қидиришга даъватдир. Очқирок айтганда, бу даъват автомат оғзини қимга тўғрилаш кераклиги тўғрисидаги кўрсатма эди. Худди шу кунлари вазият оғирлашди. «Фрунзе шаҳри дўконлари илгари сотиш чекланган арок-вино маҳсулотлари билан тўлдирилди. Пешонасига оқ дурра боғлаган ўн минглаб қирғиз студентлари Киргизистондан ўзбекларни ҳайдаб чиқаришни талаб қилиб, майдонларни ларзага келтирди. (ҚирТАГ ахборотидан. 6.06.1990). Бу игво маҳсули эди. Дарвоқе, бундай игволар, фожиалардан кейин қўп ишлатилди. Тахминан 13-14 июнларда Ўзган атрофидаги қирғиз аҳолиси ҳавфсизроқ жойларга ташкилий равишда қўчирилди. К. Баялиновнинг «5 минг киши тоғларга қўчди» мақоласида («Комсомолская правда». 21.06.1990.), миллатлараро тўқнашувнинг эндиликда партизанлар урушига айланиши оқибатида, ўн минглаб қочоқлар пайдо бўлди, фақат Ўзган ноҳиясидан 5 минг киши оиласи билан тоққа кетди, деган хабар берилди. Кейинчалик, бу аҳолига жумҳурият ҳукумати «қочоқлик статуси» олиб бермоқчи бўлганда, навбатдаги игвонинг миси чиқиб қолди. Низомга қўра, қочоқлик статуси берилган ҳар бир кишига ўн минг сўм миқдорида маблағ ажратилиши лозим эди.

Шундай қилиб, 4 июнда Киргизистон Олий Совети раиси муовини Қулматов руҳсати билан йигилган ўзбек аҳолиси отилди, тагин 36 соат давомида катагон қилинди. СССР Ички Ишлар Вазирлиги «Ўш вилоятидаги воқеалар тўғрисида»ги ҳужжатида «ўзбеклар милицияга тош, шиша идишлар отди, ўқли қалтаклар билан қирғизларга ҳужум қилмоқчи бўлди» дейилади. «Комсомолская правда» рўзномасида (6.06.1990) эса «ёнилги

тўлатилган шиша отилди», деб айтилади. Бу бўхтонларни митингда катнашган ўзбек депутатлари инкор этдилар. Кўлларида ҳеч нарса бўлмаган ўспиринлар милиция сафидан ўн кадам нарида отилганини худди шу лахзалар тасвирга туширилган видеофильм ҳам исботлаб турибди. Кўзни ёшлантирувчи газ, сувсепар машиналар, резина калтаклар ишлатилмади, бунга асос ҳам йўқ эди. Юкорида Масалиев Ўшда ўн минг ўзбек билан икки минг киргиз тўкнашди, фожиалар митингдан бошланди, деб айбни кимга ағдариш хакида кўрсатма берганини айтдик. Биринчидан, 4 июн кунги митингда, кутилганидек тўкнашув рўй бермади, унда курулсиз ўзбеклар отилди, холос. Мабодо, тўкнашув бўлди, деб фараз килсак митингдан 8 соат аввал Ўшдан 80 чакирим наридаги Гулчада нукул ўзбеклар ўлдирилиб, уйлар ёндирилганини қандай изоҳлаймиз? Беш жумхурият раҳбариятининг Олмаотадаги учрашувида Масалиев, «ўзбек аҳолиси автономия масаласини қўйди», деб жиноятга сиёсий тўн қийдирди. Хўш, ўшликлар автономия сўраб қирилган экан, унда ўзганликлар автономия сўрамагани учун қирилдими?! Бир парча ер билан боғлаб игвогарона кўзгатилган ўзбеклар норозилиги замирида кўп йиллик кингир сиёсатнинг «хизмати» йўқмикин?

Масалага чуқуррок назар ташлайдиган бўлсак, 50 йиллар охирида Жалолобод вилояти, 80 йиллардан кейин эса Толас, Чоткол, Тўктагул, Тўғизтўра ноҳиялари қўшиб берилгач, умумий майдони 78 минг кв. километрга етиб, жумхурият ҳудудининг 59 фоизини ташкил этган жанубий Қирғизистондаги ягона вилоят маркази - Ўш шаҳрида сунъий муаммолар яратилди. Биринчидан, ишлаб чиқариш воситалари ҳаддан ташқари марказлаштирилгани туфайли, ноҳиялардан миграция кучайди; тураржой танқислиги пайдо бўлди; ёппасига кўпқаватли уйлар қурилиши оқибатида қадимий шаҳристон вайрон бўлди; шаҳристоннинг туб аҳолиси - ўзбеклар шаҳар ташқарисига қўчирилди. Иккинчидан, кейинги 20-30 йил ичида партия, совет ташкилотлари, суд, прокуратура, ички ишлар бўлимларидан ўзбек кадрлари четлаштирилди. Бугунги кунда, бутун вилоят бўйича, битта ўзбек прокурори борлиги бу фикр далилидир. Бундан ташқари, маданий-маърифий соҳаларда ҳам ўзбекларнинг аҳоли яхши эмас. Хар йили мактабларни битираётган ўн минглаб ёшларнинг ишга, ўқишга жойлашиши ўз холига ташлаб қўйилган. Айниқса, қайта қуриш сиёсати бошлангандан буён, азалдан ўзбеклар яшайдиган шаҳарларни, ташкилот ва корхоналарни сунъий равишда қирғизлаштириш жадаллашиб кетди. Биргина мисол, кейинги 20 йил ичида Ўшда нега ўзбек кўп, деган омиёна сиёсат билан, шаҳар марказидан 55 минг аҳоли 9-10 чакирим наридаги сувсиз, яйдоқ адирларга қўчирилди. Хатто шаҳар харитасига ҳам қиритилмаган бу адирларда ўзбеклар бир машина сувни 20 сўмдан сотиб олиб, хозиргача иморат қуриш билан банд. Шаҳарда қирғизлар миқдорини кўпайтириш мақсадида, 2-3 йил аввал 10-12 чакирим наридаги қирғиз қишлоқлари шаҳар ҳудудига қўшиб берилди. Холбуки, шундоқкина обком идорасидан бир чакирим наридаги ўзбек маҳаллалари, мавзелари 25 чакирим олисдаги Корасув туманига қарайди! Хозирда Ўшда 55 фоиз ўзбек, 23,7 фоиз қирғиз (кўпчилиги талабалар), Жалолободда 39 фоиз ўзбек, 21,3 фоиз қирғиз, Ўзганда 83 фоиз ўзбек, 12 фоиз қирғиз бўлган ҳолда, шаҳар маҳкамаларида ўзбеклар 8-10, ички ишлар бўлимларида эса 16 фоизни ташкил этади. Ўш шаҳридаги 680 милиция ходимидан 22 таси ўзбек экани аҳволни яққол кўрсатиб турибди. Фақат савдо, транспорт, умумий овқатланиш тармоқларида ўзбеклардан 50 фоиз атрофидадир. Аҳвол шундай бўлса-да, ўзбеклар ҳокимият талашмади, бирор марта қирғизлар билан мен сенга бормади, бор йўғи, 12 минг пропискасиз оломонни «ишга солган» ҳукуматдан адолат талаб қилди,

холос. Буни тушуниш учун, курол эмас, аклни ишлатиш лозим эди! Аммо акл ишлатишни лозим кўрмаган Жумагулов, Масалиев билан бамаслахат, митингдан бир соат олдин, хар кандай расмий жиноятни оклайдиган фавкулодда холат жорий этилганлигини митинг катнашчиларидан атайин яширди. Бу хабар кечки соат саккизларда Фрунзе телевидениесидан айтилгунча, фавкулодда холатдан ҳукумат бошлигидан тортиб, мелисагача, айрим киргиз врачларидан тортиб, оддий киргиз «жанговар» фукаросигача уддабуронлик билан фойдаланиб колдилар. 4-5 июнларда Новкат кўчасида, Сармозор махалласида «жазо отрядлари»ни шахарга ўтказмаган ўзбеклар вертолётдан ўкка тутилгани, бостириб келган киргизлар қўйворилган холда, уйларида куч билан олиб кетилган юзлаб ўзбеклар уч кунгача махсус изоляторларда калтаклангани, сув сўраганларида, уларни мелисалар пешоб ичишга мажбур этганларини Жумагулов кандай изохларкин? Эндиликда бу арбоб, 5 июндан бошлаб Ўшга армиянинг 2147 кишилик қўшини, 196 зирхли техникаси, Ички ишлар вазирлигининг 1171 кишилик қўшини, 21 зирхли техникаси ва бундан ташқари, чегара қўшинлари ҳам кирганига карамай, Фуркат махалласидаги ёвузликларни тўхтатиш учун нега лоакал ўн нафар аскар ажратолмагани, нега ўзганликлар курулли киргиз оломони талонига икки кун қўйиб берилгани, алданган оломонни курул, транспорт, от-улов, бензин, арок, озик-овкат билан кимлар таъминлагани, кимлар жазосиз жиноятга йўл очиб бергани каби саволларга жавоб бериши лозим. Ўш вилоят рўзномаси мухаррири О. Обидов бундай дейди: «Олой нохияси Саритош, Саримўгул, Даравоткўргон кишлокларида бориб, аҳоли билан учрашдик. Хамма бир овоздан: «Кишлок советлари раислари Ўшда ўзбеклар киргизларни кириб ташлаяпти, ёрдамга боринглар», деб машиналар, бензин, уч кунлик овкат берди. Биз каттик сел келгани учун ярим йўлда қолиб кетдик. Етиб боролмадик, дейишди».

Хўш, Ўшда 4 июн куни ўзбеклар киргизларни кириб ташлаган эканми? Вилоят касалхонасининг унча тўлик бўлмаган рўйхатидаги 136 одамнинг 127 таси ўзбек, шундан 70 тасига ўк теккан, колганларига «разрыв печени» (жигар сўкилиши) «зчмт» диагнослари қўйилган. Митингдан отилган 7 кишидан ташқари, касалхонада ҳам 29 ўзбек ўлди, яна 30 таси ўлим холатида келтирилган. Ўшдаги 6 та касалхонада ярадорларга жой етишмагани, отилганларнинг бир қисми уйларида, Андижон вилояти касалхоналарига олиб кетилгани, қайдсиз, қўмилганларни, ўликхоналардаги ўзбеклар қўлидаги номерларни (масалан, мурда О. Султоновнинг номери 136!) ҳисобга олсак, Ўшда факат 4 ва 5 июнга ўтар кечаси 140-150 ўзбек ўлди, деган гап тасдикланади. Киргиз миллатига мансуб милиция ва прокуратура ходимлари қўриклаган ўликхоналардан ўзбекларнинг жасадлари йўкотилган (уларни олиб кетган машина номерлари СССР прокуратурасига ёзиб берилган). Расмий маълумотга кўра, шу кунгача юзга яқин одамнинг топилмаётгани ҳам бежиз эмас! Ўшда курбон бўлганлардан ташқари, 700 чақиримли Ўш - Хоруг трассасида юк ташийдиган хайдовчилар, тоғлардаги асаларичилар, ўзбекистонлик чўпонлар орасидаям нобуд бўлганлари, даракциз кетганлари анчагина. Хунук овозлар қўпайганидан, Ўзбекистон ҳукумати 6 июнда Ўшга бир гуруҳ ўзбек врачларини жўнатмокчи бўлди. Аммо Киргизистон ҳукумати 11 июнгача бунга рухсат бермади. Беш кун мобайнида ёлғиз худо билади! Шахар бош врач Сипанализев суҳбатидан («Ленинский пут» 6.06.1990): «Ғожиалар рўй бермасдан бир неча кун олдин шахардаги барча табобат ташкилотларида тўла тайёргарлик қўрилди. Бу тайёргарлик беҳуда қўрилган эмас. Шифохоналарга 200 дан зийод ярадор жойлаштирилди. 11 киши ўлди... Аммо бу ракам қўп ҳам бўлиши мумкин...» Мана шундай

тайёргарликдан кейин ҳам, шаҳар бўйича 50 фоиз врач ишга чикмаган. Вилоят касалхонасини дори-дармон билан таъминлайдиган аптека мудираси «йўқолиб» колган. Шаҳар шифохонаси йўлакларида ўзбеклар консираб ётганда, жаррохлик хонасининг калити уч соат кидирилган. Кўчада бошланган жиноят касалхоналарда давом эттирилганига 4 июнда жароҳатланган Х. Раимбердиевнинг бўғиб ўлдирилгани, сонидан жароҳатланган А. Усмоновнинг, елкасидан жароҳатланиб, ўз оёғи билан жаррохлик хонасига кирган О. Султоновнинг шубхали ўлими далилдир. СССР прокуратураси терговчиси Калиниченко сухбатидан: «Хавфсиз жароҳатлар билан касалхоналарга олиб келинган уч фукаронинг нобуд бўлганлигини хужжатлар аник кўрсатиб турибди. Алохида тергов гуруҳи бу иш билан шугулланяпти» («Ленин йўли» 6.07.1990).

Жиноят шу билан тугамайди. Ўш фожиалари бўйича жумҳурият фавкулдда комиссия раиси Жумагулов ахборотидан: «Унча тўлик бўлмаган маълумотга кўра, вилоят бўйича 230 киши ўлди, 1371 киши жароҳатланди, 88 киши бедарак йўқолди; 411 уй, 54 объект, 89 машина ёндирилди, 557 транспорт шикастланди, 222 машина ўгирланди, 225 уй таланди, халк хўжалигига 80-85 милён сўмлик зарар етди». (Ўш вилоят партия кўмитаси пленуми материалдан. 14.08.1990). Ажаб?! Жумагуловнинг 4 июндан 11 августгача камраган ахборотида ўлганлар 230 та, СССР прокуратураси терговчиси Калиниченко кўлидаги хужжатда эса факат 4 июндан 8 июнгача ўлдирилганлар сони 309 тадир! 8 июндан кейинги оммавий бўлмаган котилликлар билан маҳаллий терговчилар шугуллангани ва уларнинг кўлида ҳам «унча тўлик бўлмаган маълумотлар» борлигини назарда тутиб, фожиалар кўламини тасаввур қилиш қийин эмас. Холбуки, 8 июндан июл ойи ўрталаригача, анча жиноятлар содир бўлган. Яна бир «чалкашлик»: «804 бедарак йўқолган кишидан 385 тасининг турган жойи аникланди», дейилади «Ленин йўли» рўзномасида (30.06.1990). Жумагуловнинг рўзнома хабаридан ўн кун кейинги ахборотида эса бедарак йўқолганлар сони 88 тага туширилган! Демак, 4 июндан 30 июнгача топилмаган 419 одам дарров топилган экан-да! Энди Жумагулов ахборотидан икки ой кейинги маълумотга эътибор беринг: «... рўйхатга олинган қабрлардан ва бошқа жойлардаги жасадлардан 93 тасининг шахси аникланди. Хозир 22 жасад шахси аникланмокда» («Ленин йўли». 9.10.1990). Бу хабардан бир ой кейин ҳам, Ўзгандаги оммавий равишда кўмилганлар қабрларини очиш бўйича олиб борилаётган ишлар тугамаган эди. 4 июнда ўлганларнинг юз фоизи, 5 июнда ўлганларнинг тўксон беш фоизи ўзбеклар. Нобуд бўлганларнинг миллати яширилаётгани, шу кунгача депутатлар комиссияси тузилмаганининг боиси шунда эмасмикин?! Нихоят, авжи фожиалар бўлиб ўтган июн ойида халк хўжалигининг умумий зарари 40-50 милён сўмлик эди, ажабки, нисбатан тинч, кейинги бир ойда бу ракам 80-85 милён сўмга етган! Ўзбеклар қулфати бахонасида, давлатдан кўп йиллик қарзини узолмаган хўжаликлар ўзини ўнглаб олди, дейишга асослар бор!!

Бордию, фожиалар тасодифий бўлса, унга сиёсий баҳо берилиши, ташкилотчилар, ижрочилар жазоланиши керакмасми?! Бирок Киргизистон Компартиясининг XIX съезди бу жиноятга сиёсий баҳо бермади. Ўшликлар умидвор бўлган КПСС XXVIII съездида, миллий масалалар бўйича секцияни айнан Масалиев бошқарди!.. Бундай сийловлардан бошқалар ҳам қурук қолмадилар... Илгари, вилоят партия кўмитаси биринчи қотиблигида йўл қўйган хатолари учун Киргизистон Олий Совети раиси муовини Қулматов истеъфога чиқарилди; аммо кўп ўтмай, у Киргизистоннинг Москвадаги ваколатхонасига раис этиб

тайинланди. Вилоят ижрокўми раиси Бекболотов жумхурият агросаноатининг курилиш бўйича вазирлигига, Ўзган тумани партия кўмитаси котибаси Бўронбозева вилоят «Билим» жамияти раислигига тайинланди. Сийланганлар рўйхати бу билан ҳам тугамайди... Бундан норози бўлган ўшликлар иш ташладилар... Жалолобод галаён кўтарди... Ўзганни армия «босиб» турди! Арзимас ваз билан ўзбекларга минг сўмдан жарима солина бошланди. Жисмоний террордан сўнг, иктисодий террор кучайтирилди. Ўш вилоят партия кўмитасининг август ойи пленумида катнашган КПСС МК котиби Гиренко бор айбни норасмийларга, хусусан, киргизларнинг «Ўш аймаги», ўзбекларнинг хали дастурини шаҳар ижрокўмига беришга ҳам улгурмаган, номи бору ўзи йўк «Адолат» ташкилотига тўнкаб, партаппарат айбини хаспўшлаганида, Кремлнинг маккор сиёсатга асосланган муносабати фох бўлди!..

Ўзбеклар куролланяпти, деган гаплар кўпайди. Мен бунга ажабланмадим-у, шунча хунрезликдан кейин ҳам кўзи очилмаган, радио-телевидение, оммавий ахборот воситалари оркали киргизларни миллатлараро тўқнашув деб, киргиз билан ўзбекни уриштириб кўйиб, ўзи томошабин бўлаётган шовинистлар тегирмонига сув куйган айрим киргиз зиёлиларига хайрон қолдим. Ч. Айтматов «Литературная газета»даги «Кайта куриш таажжуботлари» мақоласида икки жумхурият орасидаги чегара бузилмаслигини таъминлайдиган Хелцинки битимидек бир шартнома тузиш лозимлигини таъкидлади; «Киргизистон маданияти» ҳафталигида оксоқол ёзувчи Т. Косимбеков «мухториятчиларнинг попуги пасайиб қолди», деб ичкоралигини кўрсатди. Айниқса, шу ҳафталикда босилган (13.09.1990) кечаги ашаддий коммунист. эндиликда, «Киргизистон» демократик ҳаракати раҳбарларидан бирига айланган К. Акматовнинг «Когозга ўралган ўт» деган мақоласида Андижон ва Ўш вилоятлари чегарасида паспорт режими жорий қилиш тавсия этилади. «Ўзбек миллатида, - дейди К. Акматов, - 1989 йили Фаргона, Андижон (?), Бўка, Паркент туманларидаги меҳсети турклари ва бошқаларни (?) ҳайдаб чиқаргандан кейин, маҳаллий ўзбек шовинизми бош кўтарди. Клерикал онг-туйғуси кучайган Ўшдаги ўзбек халқи Сулаймон тоғидаги Бобур уйини, киргизларни қўшмасдан, ўз ҳаражатига қурди, мачитларни қайтариб олиб, бошқа халқ маданиятини менсимай қўйди». Биринчидан, К. Акматов Фаргона фожиялари, худди Ўш фожияларидек, фитна маҳсули эканлигини билишни истамайди. Иккинчидан, Бобур уйини қуришда беш-олти юз киргиз талабалари ҳам катнашганликларини ҳисобга олмайди. Учинчидан, ўшлик ўзбеклар қайси халқ маданиятини менсимадийкин? Гап киргиз маданияти тўғрисида кетаётган бўлса, Ўшда қадимий киргиз маданиятига доир бирор белги борми? Умуман, бу шаҳарда илгари киргизлар яшаганми? Бу алоҳида мавзу талаб қиладиган масала. Аммо, айти пайтда, суверенитет ҳақидаги гаплар таъсирида, «ўзбеклар қелгинди халқ, киргиз еридан чиқиб кетсин», деган расмий ва норасмий шиорлардан ҳабаримиз борлиги учун ҳам, 1987 йили Фрунзедаги «Илм» нашриётида чоп этилмиш «Қадимий Ўш» китобидан бор-йўғи, уч лавҳа қелтириш билан қифоялансак. «ХВБ-ХВББББ асрларда қалмак хонлиги Мўғулистондан киргизларнинг бир қисмини Фаргона водийсига, бир қисмини Тиёншон ва Ёттисувга суриб чиқарган». Балхлик сайёх Ибн Вали (ХВББББ аср) маълумоти: «Хар қалонда бир, Ўш атрофларида киргиз қабилалари қўчиб қелади, бу тўполончи қозоқлар (қайдилар маъносида - Ш. Р.), бўрилардай изғиб, мусулмонларни талайди». 1908 йил аҳоли рўйхатида қўра, Ўшдаги 43433 аҳолидан 39787 таси сарт (ўзбек), 7 таси киргиз бўлган. Бу маълумотларни қелтирдим-у, ўшлик, фрунзелик киргиз дўстларимни ўйладим. Аммо қалора, эндиликда суверенитет ҳақидаги

гаплардан боши айланиб, «Ўш киргиз ери» дея киргиз халки миясини захарлаётган зиёлилар 1924 йили РСФСР таркибида тузилган коракиргиз мухтор вилоятига Жалолобод шаҳри 78 фоиз, 1936 йили Ўш шаҳри 88 фоиз, Ўзган шаҳри 90 фоиз ўзбек аҳолиси билан, Туркистондан ажратиб берилганини билармикинлар?

Энди, бу гапларни ҳам кўятуриб, «миллатлараро тўқнашув» тарзида талкин этилган Ўш фожиалари замиридаги асосий сабабларни таҳлил қилайлик.

Сўнгги тўрт йил давомидаги «миллатлараро тўқнашувлар» шуни кўрсатдики, каэрда буюк империя сиёсати, шовинизм ва партаппарат измидаги бюрократизмга карши кураш кучайса, бу рус халкига карши кайфият сифатида бахоланиб, ўша ерда тинч-тотув яшаб келаётган бошка кандош миллатлар орасида беихтиёр конли тўқнашувлар содир бўлмокда. Кайта куриш сиёсати бошлангандан буён, рус, украин, беларуслардан ташкари, деярли барча катта халклар бир-бирлари билан тўқнашиб бўлдилар. Россияда демократлар, монархистлар, анархистлар, христиан демократлар, миллатчилар, корагурухчилар, кашандалар, пиёнистлар, фохишаларнинг юзлаб митинглари, намойишлар бўлиб ўтди. Аммо бирор киши экстремизмда, нашавандликда, миллатчиликда айбланмади!.. Энди 1986 йил декабр ойида Олмаотанинг Брежнев майдонида бўлиб ўтган, кейинчалик «миллатлараро тўқнашув», деб эълон қилинган конли вокзаларни эсланг. Ўшанда, шундоғам руслашиб бўлган жумхурият рахбари Д. А. Кунаев марказ иродаси билан, 18 дакикалик пленумда ишдан олиниб, ўрнига Колбин тайинланди. Шовинизм томонидан козок халки номига шунчаки «расмийлаштирилган» жумхуриятнинг батамом ассимиляция - кўшиб юборилишига карши тинч намойишга чиккан 5 мингдан ортик козок ёшлари ички кўшинлар, арматура бўлаклари билан куроллантирилган рус, украин ишчиларининг «жазо отрядлари» ёрдамида конга ботирилди. Тўрт йилдан кейин, козок парламенти ўша жинойт изидан тушганида, ушбу хужжатга дуч келди: «Муддати ўтганлиги муносабати билан, амалий кучини йўкотган «Куюн» («Метел») юперацияси харакат плани куйдириб йўк қилинди». (Ички хизмат подполковниги Калинин. «Комсомолская правда» 2.09.1990). Шу рўзнома хабарига кўра, бу операция плани тайёрланаётган штабга КПСС Марказий Кўмитаси, СССР Давлат Хавфсизлик Кўмитаси (ДХК), СССР Ички ишлар вазирлиги (ИИБ), СССР прокуратураси, Козогистон ДХК ва ИИБ вакиллари йигилган.

Фаргона фожиалари тағидаям шовинизмга алокадор сабаблар бор. Рашидов ўлимида сўнг, узок йиллар давомида, барибир, руслашмай колган кучли жумхуриятни талон-торож қилиш, хар томонлама ўзлаштириш имкони пайдо бўлди. Марказий матбуотнинг «рашидовчилик», «ўзбек иши», «пахта иши» каби сунъий гавголарида гангитилган жумхуриятнинг янги рахбарлари «илтимосларига кўра», Россиядан юзлаб чаласавод рахбарлар «десанти» Ўзбекистонга ташланди. 1988 йил охирига келиб, тўрт йилда 58 минг миллий кадрни бадном қилиб, ярмини каматиб юборган «десантчилар» сиёсати фош бўла бошлагач, энди ўзбек халқини миллатчиликда айблаш керак бўлиб колди. Ярим йиллик тайёргарликдан кейин, чет эл радиоси хабарига кўра, 45 йил давомида СССР олий органларидан Месхетияга кайтаришни 154 марта талаб қилавериб чарчаган, май ойида, нима қилиб бўлсаям, Месхетияга кетишни режалаштирган туркларнинг фаоллашувидан, яна худди шу ойда ижтимоий-сиёсий талаблар билан намойиш ўтказишга тайёрланаётган Фаргона ёшлари харакатининг кучайишидан усталик

билан фойдаланилди. Бир тўда жиноятчи унсурлар воситасида, икки дард билан ловиллаб турган ўзбеклару турклар тўкнаштирилди. Окибатда, шўрпешона турклар Россиянинг бўм-бўш кишлоклариغا мардикорликка олиб кетилди. Аллакачон экстремизм ва нашавандликда айбланган фаргоналик ёшлар ижтимоий-сиёсий талабларига кўшиб Кўконда отилди! Бу икки ҳаракат, яъни ўзбеклар ва туркларнинг фаоллашувида, русларга қарши қайфият бор, деб тахмин килинганини айтиб ўтиш шарт. Бундай тахмин 1989 йил 20 майдаги Ўш вокзасидан кейин (Ўш фожиаларидан роса бир йил илгари!) пайдо бўлиб, худди шу вокза Фаргона фожиаларини жадаллаштириб юборган.

Ўша 1989 йил 20 майда қандай вокза бўлувди? Аввал Ўш вилоят ДХК бошкармаси раиси Мамеэвни эшитайлик: «Миллатлараро носоглом муносабат Фаргона фожиаларидан кейин пайдо бўлди. Руслар билан киргизлар урушармиш, деган ваҳимали миш-мишлар шу кўйга олиб келди...» («Ленинский пут» 12.07.1990). Масала равшан!.. Бирок бу «ваҳимали миш-мишлар» Фаргона фожиаларидан кейин эмас, биров олдин тарқалган. 1988 йили Ўшнинг Паттрест деган жойидаги Ленин хайкали бошига қорамой пакирини қийдириб, хайкал пойига қизил бўёқда «энг хавфли жиноятчи», деб ёзган киргиз ёшлари ҳақида гап-сўз чиқди. Бу ишни киргизлар қилганими ёки Киргизистон демократик ҳаракатининг Ўшда қучайган қанотида зарба бермокчи бўлган қора қучлар қилими, билмадим! Бирок 1988-89 йиллари, Ўшда киргизлар ҳужум қилармиш, деган миш-мишлар қўпайганидан, байрам қунлари намойиш ўтказиладиган асосий қўчаларда ҳарбийлар, ички ишлар ходимлари қўпайтирилганини, киргиз талабалари байрамлар арафасидаёқ уйларига жўнатиб юборилганини айтиб ўтиш керак. Нихоят, 1989 йил 20 майда Ўшда Тўктагул боғи этагидаги қўприқда юзлаб киргиз билан ўрис муштлашгани, қонли тўкнашувни милиция қўшини осмонга ўк отиб тарқатгани, худди шундай вокзалар Жалолободдаям содир бўлганини эслацак, Ўш фожиаси сабабларидан бирининг илдизи очилади. Демак, фожадан бир йил аввал киргизлардаги русларга қарши ёки аксилрус қайфият ўзбекларга қаратилган, деб ҳулоса чиқариш учун асосли далил бор. Бунга зарурат бормиди? Бор эди, албатта. Роппа-роса бир йиллик даҳанаки жангдан кейин 1989 йили партаппарат қаршилигини синдириб, бир пайтлар ёвузлик билан бузилган ўзбек шоҳи ва шоири Бобурнинг уйи тикланди: Жалолободликлар 1989 йил охирида, 1924 йил миллий чегараланишидаги хатоликларни тузатиш тўғрисида М. С. Горбачёвга хат ёзди; вилоятнинг ўзбеклар яшайдиган жойларида маҳитлар тиклана бошланди, исломий ҳаракат қучайди. Ўшлик зиёлилар бундай дейди: «Қонли фожиаларга жумҳурият раҳбарияти бир йил тайёргарлик қўрди. Миллатчи Рискаев (нашриёт ва матбаа давлат қўмитаси раиси) ишни матбуот, телевидение орқали Ўзбекистондаги, хусусан, Баҳмалдаги киргизларни қўл қилиб ишлатишга, деб уйдирма тарқатишдан, Ўзбекистон раҳбарларига тухмат ёғдиришдан бошлаган». Қизик гаплар... Адашмасам, худди ўша пайтларда Фаргона вилоят «Коммуна» рўзномасида бешта СССР халқ депутати имзоси билан, «ўнта Нишоновдан битта Рашидов қилмайди», ибораси ила машур мақола қўп этилган... Назарий қўринишдаги бу ҳаракат 1990 йил январ ойида жадаллашиб, амалий тўс ола бошлади. «Комсомолская правда» рўзномасида (07.1990) Киргизистон бўйича муҳбир Баялиновнинг «Милтик - эҳтиёт қўроли» мақоласи эълон қилинди. Мақолада 1988 йили 2068, 1989 йили 2280 та қўрол сотилгани, ташкилотлардаги 12 минг қўролни қўшиб ҳисоблаганда, умуман, Киргизистонда 20-25 минг киши қўроллангани тўғрисида шубҳали ҳулосаларга олиб борадиган хабар бор. Айнан ана шу январ ойидан бошлаб, вилоят ўзбекларидан ов милтиқларини, ўзбек

мактабларидан ўқув милтикларини йигиб олишди; аксинча, тоғларда бўри кўпайиб кетди, деган бахонада, вилоятнинг аҳолиси факат киргиз бўлган Совет, Олой туманларига кўп микдорда курул, ўқ-дори сотилди. СССР Ички ишлар вазирлигининг фожиялардан кейинги хулосасидан: «1990 йил январидан фожиягача партия-совет органларига киргизлар ва ўзбеклар ораси кескинлашгани тўғрисида 11 марта хабар берилган». Худди шу ҳужжатда аҳолининг кескинлашуви 1990 йили (ой-куни кўрсатилмайди) Ўзғанда ота-бола киргизнинг ўлдирилиши, Корасувда 4 кишилик ўзбек оиласининг, Ўшда - жамоат транспортида бир киргизнинг ўлдирилиши сабаб бўлди, дейилади. Чиндан шундаймикин? Суриштирдим. 1989 йил май ойида Ўзғанда аёлларга шилкимлик килган киргизлар билан ўзбеклар орасида муштлашув бўлгани рост. Аммо на Ўшда, на Жалолободда киргиз билан ўзбек урушмаган. Аксинча, кимдан сўрамайсиз, ҳамма, шу пайтгача киргизлар билан ўрислар ораси кескинлашиб келган, деган гапни тасдиқлайди. Ўш вилоят ДХК бошкармаси раиси Мамеёв расмий ҳужжатидан: «1990 йил январидан фожиягача обком ва жумҳурият ДХКсига вазият кескинлашгани (кимлар орасида?) тўғрисида 9 марта хабар берилган». («Советская Киргизия» 23.09.1990). Аксар матбуотда эълон қилинган Чеундай ҳужжатларда киргиз билан ўзбек муносабати кескинлашгани тўғрисида маълумотлар йўқ. Масалан, Мамеёвнинг 1990 йил 20 апрелдаги ҳужжатидан: «...Вилоят типчини, вақти-вақти билан миллий тортишувга айланадиган, ўсмирлар ва талабалар ўртасидаги безорилик тўқнашувлари бузиб турган». («Советская Киргизия» 23.09.1990). Мамеёв бунга мисол тариқасида, 1990 йил 28 январда Сулаймон тоғи тагида 20-30 ўсмир бошлаган «кўнгилсиз» ходисани келтиради. Биринчидан, 20 апрелдаги ҳужжатга 28 январдаги ходисанинг тиркалиши кизик. Иккинчидан, 28 январда 20-30 ўсмирмас, мингдан ортиқ, яна бир маълумотга кўра, уч мингдан зиёд ёш ўзбек намозхонлари илгари инкилоб музейига айлантирилган Абдуллахон масжидини тўполон билан қайтариб олганлар. Ўзбекларни катагон қилиш бўйича тайёргарликнинг 1990 йил январ ойидан жадаллашгани сабаби энди аёнлашди!.. Яна бир сабаби бор, уям бўлса, худди шу январ ойида Киргизистон Олий Кеигашининг мулкчилик масаласи кўрилган сессиясида, айрим депутатлар ўз маърузаларида «мулкчилик тўғрисида қонун қабул қилолмаймиз, чунки, шаҳарларни меҳмонлар (яъни, ўзбеклар) эгаллаб олган», деганлар. Хуллас жанжал керак эди! Жумҳурият раҳбариятининг қўллаб-қувватлаши билан, обком паноҳида кейинчалик провокация қуроли сифатида ишлатилган «Ўш аймағи» жамияти яратилди. Апрель- май ойларида бу жамиятнинг очик чиқиб фаоллашуви ўзбекларга қарши қўйилган жазо аппаратлари тўла ишга тушганидан далолат берарди. Вилоят ДХК бошкармаси раиси Мамеёвнинг 1990 йил 25 майдаги (фожия арафасидаги) ҳужжатида («Советская Киргизия» 23.09.1990) «Ўш аймағи» жамияти аъзолари 27 май куни эгаллайдиган (қаранг-а, икки кун олдин ҳаммаси маълум экан!) Ленин номидаги жамоа хўжалиғи ерида киргизлар билан ўзбеклар тўқнашиши мумкинлиғи, аҳолининг айрим қисмида Ўш вилоятини Ўзбекистонга қарашли мухтор вилоятга айлантириш нияти борлиғи маълум қилинган! 1989 йили СССР Олий Шўросининг мухтор ва миллий тузилмаларига доир қонунга ишониб, М. С. Горбачевга хат ёзган, аммо маънили жавоб ололмаган жалолободлик оксоқоллар 1924 йилги миллий чегараланиш сиёсатини қайта кўриб чиқиш ёки ўзбекларга мухторият (автономия) беришни сўраб, М. С. Горбачевга иккинчи марта хат битиб, бир нусхасини БМТга юборган эканликларини юқорида айтдик. Бу масала Жалолободдан Ўшга кўчирилиб... давлат идораларида расмийлашганидан кейин, жумҳуриятнинг Масалиёвдан бўлак барча раҳбари Ўшга йигилиб, бир парча ер бахонасида ўзбекларни «кўзгагани» ҳам маълум. Қўлида ИИБ, ДХК каби қудратли

ташкilotлар бўлган Жумагуловдек рахбар учун бир тўда «конуний жиноятчи ёки киморвоз»ни, «Автономия!», деб бакиртириш, «ЎзССР» сўзи ёзилган бир кулоч коғозни кўтартириш муаммо эмас эди!.. Акс холда, Жумагуловнинг бошдан оёк шубхали ҳаракатларини қандай изоҳлаш мумкин? Лекин изоҳласа бўлади...

Киргиз ҳукумати раҳбарияти 20 милёнли ўзбек халқининг бир бўлагини, марказга суянмасдан дадил катагон қилишдек жиноятни амалга ошириши мумкинми? Асло! Юкорида фитна иплари 1990 йил январ ойига боғланганини кўрдик. Демак, «миллатлараро тўқнашув» январ ойидан 4 июнгача назоратда турган. Ахир, Ўшда кон тўқилиши 29 майдаёқ, Кремлга маълум бўлган! Боз устига, миллатлараро низони келтириб чиқараётган раҳбарларнинг кирдикорлари тўғрисида Ўш аҳолиси номидан СССР Олий Шўросига телеграммалар ҳам жўнатилган. Фожиалардан бўён, орадан ярим йил ўтди, катта-кичик раҳбарларнинг бўлиб ўтган ишларга сирли муносабатидан беихтиёр қуйидаги ҳулосаларга келдик: Албатта мулкчилик тўғрисида конун қабул қилишдан аввал, вилоят шаҳарларини «эгаллаб олган» ўзбекларни Ўзбекистонга ҳайдаб чиқариш қайфиятида юрган раҳбарлар нияти амалга ошмай қолди. Лекин фожиадан кўзланган майда ниятлар ҳам бор эди... Аммо фожиадан кўзланган асосий мақсад-биринчидан, ҳокимият масаласи: Демократия шароитида ҳам, ҳокимият жиловини маъмурий-бюрократик аппарат қўлида сақлаб қолиш, кескин ўзгаришларни талаб қилаётган демократик ҳаракатга зарба бериш, ўзбек аҳолисининг маъмуриятчиликка қарши қурашишини, исломнинг фаоллашувини тўхтатиш эди; иккинчидан, сиёсий ва иқтисодий мустақилликни танлаган, биринчи бўлиб президентлик бошқарувини жорий этган, мустақиллик декларациясини қабул этаётган Ўзбекистон ҳукуматига ҳам ташқаридан зарба бериш бўлса. учинчидан, чет элларда ва Ўзбе-кистонда қучайиб кетган Туркистонни тиклаш гоёси, туркий халқларнинг бирлик сари интилишини барбод этишдан иборат эди.

Бордию, ҳулосаларимиз тахминга йўйилса, ушбу саволларга жавоб излашимиз керак: Нега фожианинг дастлабки қуниданок, СССР Олий Шўроси фавқулодда ҳодисалар бўйича комиссияси тузилмади? Нега СССР Олий Шўроси қошидаги Миллатлар Кенгаши фавқулодда мажлис чақирмади? Нега СССР Олий Шўроси Миллатлар Кенгашининг Ўш фожиалари бўйича қарори фожиалардан 4 ой кейин қабул қилинди?! Нега бу қарорнинг 3-бандидаги «Киргизистон Олий Шўросига Ўш вилоятида рўй берган воқеаларга принтсипиал баҳо бериш таклиф этилсин», деган кўрсатма ижроси назорат қилинмади?! Тергов деярли тўхтаб қолгани, жиноятчиларга енгил-элпи жазо берилаётгани нега марказни қизиқтирмапти?! Нихоят, ДХКнинг ҳар хил низоларни уюштирувчи махсус бўлими борлигини ошқор қилгани учун генерал Калугин унвонларини махсус фармон билан бекор қилган президент ёш болалар, аёллар, юзлаб одамлар ўлимига сабабчи бўлган «тўқнашувлар» матбуотда қош этилганидан кейин ҳам, лоақал таъзия билдирмади?!..

Начора, даъволаримиздан кўра, саволларимиз кўп! «Қандайдир, кўзга кўринмас, қўлга тушмас махфий гуруҳлар»нинг фитналаридан тобора мужоҳидлашаётган фуқаролар тилида қотиб қолган бу саволларга ҳеч жавоб топа оламизми?! Кавказ мусулмонлари диний бошқармаси раиси Шайхулислам Оллошукур Пошшозода 1990 йил 21 январда, Боқудаги қиргин муносабати билан, М. С. Горбачевга юборган мурожаатномасида

бундай деган эди: «Ўзининг мустамлакачилик максадлари йўлида миллатлараро низоларни бартараф этиш ўрнига, уни ўт олдирадиган мамлакат шармандаликка мустахикдир. Бундай мамлакат ўз армиясини ўз фукароларининг котилига айлантиради; бундай мамлакатда инсон, хакикий хаётдан кўра, кўпрок ўлимга махкумдир. Бирок халк билан, жумладан, озар халки билан ҳам, қурол тилида сўзлашиш мумкин эмас. Бу, Афғонистондаги каби, эҳтимол, ўн йил, эҳтимол, ўн кун. давом этар. Аммо эртами, кечми хакикат, барибир қарор топади!..»

Мен бу чин муслмон сўзларини хаёлимнинг энг ёруғ ерларига ёзиб қўйдим...

Шавкат Рахмон

Ош — Тошкент,

Ноябр — декабр, 1990 йил

«Фитна санъати» (1-китоб, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1993) китобидан олинди.